

А.С. Ысқақ*, Ғ.Б. Жұматай

Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: sakmaral7@gmail.com; gkhan2050@gmail.com)

Қазақстанның кеңестік басқару жүйесіндегі құпия іс жүргізу (1920-1930 жж.)

Мақалада Қазақстан Республикасы Президенті архивінің жария 719-қор құжаттарын тыңғылықты талдау негізінде 1920-1930 жылдары Қазақстанның кеңестік басқару жүйесіндегі құпия іс жүргізу қарастырылып, талдау жасалған. Құпия іс жүргізудің кеңестік басқару жүйесіндегі рөлі мен маңызы, оның дәстүрлі іс жүргізуден ерекшелігі отандық гуманитарлық ғылымда зерттеу объектісіне алынбаған тақырыптың бірі. Ол құпия құжаттарды дайындау, олардың қозғалысын ұйымдастыру және сақтауды қамтитын бірнеше сатылы күрделі үрдістерді қамтиды. Қоғамдағы ірі саяси, әлеуметтік, экономикалық реформалармен тығыз байланысты кеңестік басқару жүйесінде құпия іс жүргізудің күдіретті күшке айналуы заңды еді. Кеңестік мемлекеттің стратегиялық бағыттары — әскери, қаржы-экономикалық, саяси дамуға қатысты құпия мәліметтері үш санатқа бөлінді. Құпия құжаттарды қабылдау, жөнелту тәртібі ерекше нұсқаулықпен белгіленіп, оны ұйымдастыру жұмыстары Мемлекеттік саяси басқарманың Құпия бөлімшелеріне жүктелді. Көппәндік контексте зерттеуді қажет ететін бұл тақырып кеңестік бақылау органдарының қызметінде қалыптасқан қолжетімді түрлі құпия құжаттарды талдау көмегімен жүргізілді.

Кілт сөздер: құпия іс жүргізу, кеңестік басқару жүйесі, құпия құжаттар, арнайы бөлім, құпия бөлімше, бақылау органы, мәліметтерді құпиялау.

Кіріспе

Елімізде 2022 жылы 19-21 қазанда Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің бастамасымен алғаш рет «Ашық қоғамға — ашық Архив» атты архивистердің I Халықаралық конгресі өтті. Отандық және халықаралық архив мамандары мен сарапшыларының қатысуымен өткен жиын ашық архивті құрудың халықаралық сұхбат алаңына айналды. Қазіргі қоғамда «ашық архив» ұғымын архивтерге онлайн кеңестікте еркін қолжетімділікті қамтамасыз ету немесе құпия архив қорларын толық құпиясыздату және қолжетімді ету мағынасында қабылдайды. Бұл мәселенің біздің қоғамның қызу талқысына түсуіне бірден-бір ықпал еткен Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығына қол қоюы болатын. Іс жүзінде бұл қадам Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» Заңының логикалық жалғасы бола отырып, кеңестік террор мен тоталитаризм құрбандарын толық ақтау мәселесін көтеріп отыр. Осы мақсатта саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үшін құрылған арнайы мемлекеттік комиссияның жұмысы тарихи әділдікке қол жеткізіп қана қоймай, осы күнге дейін құпия болып келген кеңестік және саяси бақылау мекемелерінің, күш көрсету құрылымдарының архив құжаттарын құпиясыздату үрдісінің де ілгерілуіне ықпал етті.

Ал тарихқа көз жүгіртсек, Қазақстанда 1920 жылы жаңа кеңестік үлгідегі басқару жүйесі енгізілген тұста кеңестік басқару институты мен мемлекеттік мекемелер жүйесі құрылды. Бұл жүйе кеңестік автономиялы қазақ мемлекеттілігінің негізін қалады. Алғашқы сәттен-ақ мемлекеттің ішкі тәртібін сақтауда, әскери саладағы, қаржы саясатындағы ақпаратты құпиялау қажеттігі туындады. Құпия құжаттармен жұмысты жүргізу үшін мемлекеттік іс жүргізуден бөлек «құпия іс жүргізу» ұйымдастырылды. Алғаш «мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтер тізімі» Халық комиссарлар кеңесінің 1921 жылғы 13 қазандағы декретімен бекітілді. Құпия құжаттар мен іс қағаздардың кеңселік жұмысы осы бөлімде шоғырланды. Құпия ақпаратты қорғау мәселесімен Бүкілресейлік төтенше комиссияның Арнайы бөлімі айналысты. Ол өз қызметінде 1922 жылы РКП(б) ОК қабылдаған «Құпия құжаттарды сақтау және қозғалысы тәртібі туралы» қаулысын басшылыққа алды. Куә болып отырғанымыздай, құпия құжаттармен жұмыс өз алдына бөлек бөлімде жүргізілді. Жалпы, кеңсенің жұмысы бір сарынды жұмыстың күнделікті қайталануымен ерекшеленеді. Ол туралы В.М. Гессен мынадай пікір білді-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: sakmaral7@gmail.com

реді «...Бюрократиялық кеңселерде күнделікті жұмыс тәртібі бәрінен де күшті, құдіретті. Ол өмірді қарабайыр етіп суреттейді, оны ортақ қалыпты шаблондарға салуға тырысады. Әрбір жаңа іс ескі қалыппен «үлгілі» істер бойынша шешіледі. Әрбір туындаған сұраққа алдын ала дайындалған жауап бар. ...Кеңселерде отырып өмірді түсіну қиын, бірақ қағаз жазуды үйрену оңайырақ» [1].

Қазақстанның кеңестік басқару жүйесіндегі құпия іс жүргізу тақырыбының зерттелуі архив құжаттарын құпиялау қандай мақсатта, қалай ұйымдастырылып, қалай жүргізілгені туралы ғылыми негізде тұжырымдалған тарихи түсінікті қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осыған орай мақалада құпия іс жүргізудің ұйымдастырылуы мен жұмыс тәртібін ашып көрсетуге, құпия бөлім меңгерушілерінің міндеттерін айқындауға, құпияланған мәліметтер тізімі негізінде құпия құжат түрлерін анықтауға, құпия құжаттармен жұмыс жасау технологиясын және құпия іс жүргізуді тексеру нәтижелерін талдауға алғашқы талпыныс жасалды.

Зерттеу әдістері

Қазақстанда құпия іс жүргізу мәселесінің тарихнамасы әлі күнге дейін жұтаң. Құпия құжаттармен жұмыс жасау мәселелерін ашық зерттеу біраз жылдар бойы архив құжаттарына қолжетімділіктің шектеулігімен байланысты болды. Кеңестік кезеңнің саяси сипаттағы құжаттарының басым бөлігі бұрынғы партия архивтерінде шоғырланды. Алғаш осы архивтерге қол жеткізген шетелдік ғалымның бірі Андре Грациози «1992 жылдың соңында Ресей архивтері комитетінің тікелей қарамағындағы он жеті федералды архивте шамамен 65,3 миллион іс, бұл әртүрлі құжаттардың миллиардтаған парақ беттері. Ресейдің барлық республикалық, облыстық және аудандық деңгейдегі мемлекеттік архивтерінде тағы 138,7 миллион іс, яғни тағы миллиардтаған парақ беттері сақталған» десе [2]; поляк зерттеушісі Г. Гербер «1950 жылы одақтық архивтер жүйесі 56 орталық архивті, автономиялық және ұлттық округтердегі 18 мемлекеттік архивті, 183 өлкелік және облыстық архивтерді және 4000-нан астам аудандық архивтерді қамтыды және 140 миллионнан астам істерді сақтағанын» мәлімдейді [3]. Қазақстанның тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында бұрынғы партия архивтерінің басым бөлігі облыстық мемлекеттік архивтермен біріктірілді.

Құпия іс жүргізумен қадағалау органдары жүйесіндегі арнаулы құпия бөлімдер айналысты. Мемлекеттік саяси басқарманың Арнайы бөлімінің қызметімен тығыз байланысты құпия іс жүргізуді сыни тұрғыда жаңаша зерттеу уақыт талабы. Кеңес мемлекетінің құрылуы мен қалыптасуы біртіндеп жүзеге асты. Осы тұрғыда құпия іс жүргізу құжаттарын кешенді тұрғыда контент талдау қоғамда толық бақылау орнатқан партиялық-мемлекеттік жүйенің ерекшеліктерін ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Күрделі әрі қайшылықты қоғамдағы үрдістерді дұрыс түсіндіруде құжаттар жан-жақтылық және кешенділік тұрғыда зерттелуі тиіс. Мәселен, кеңестік кезеңдегі елеулі құбылыстардың бірі — мемлекеттің араласуымен ерікті түрде жүргізілген еңбектік қоныс аударуы. Осы мәселеде А.Я. Тарасюк «1920 жылдардың басынан-ақ мемлекеттік құпия мәліметтері бар және мәліметтері құпияланған құжаттармен жұмысты реттеудің талпыныстары болғаны анық» дейді [4]. Н.А. Давлетханова мәліметтерді құпиялық деңгейіне қарай бөліп қарастыратын «мекемелер мен кәсіпорындарда құпия және мобилизациялау жұмыстарын жүргізу және іс жүргізу жөніндегі нұсқаулықтың» 1940 жылы қабылданғанын, оның құпиялауға жататын мәліметтер тізімін және құпиялық деңгейіне қарай құпия белгісін қою тәртібін бекітетінін жазады [5]. Құпия іс жүргізудің ұйымдастырылуы кеңестік басқару жүйесінің қалыптасуымен қатар жүрді. Н.В. Иванов, С.Ю. Михайлова, А.Л. Музякова Чуваш АКСР Ұлы Отан соғысы кезеңінде мемлекеттік құпия мәліметтері бар құжаттармен жұмыс жүргізудің ұйымдастырылу ерекшеліктерін, құпия іс жүргізу барысын жергілікті ерекшеліктерімен алғаш зерттегендер. Жоғарыда көрсетілген нұсқаулық соғыс алдында әзірленген соңғы әдістемелік құжат және ол 1947 жылы құпия бөлімшелердің қызметінде басшылыққа алынған [6]. Кеңес Одағында барлық саяси органдарға басшылық жасаған Арнайы бөлім 1991 жылы қызметін тоқтатты. Ол КСРО Ұлттық қауіпсіздік комитетінің барлық 167 этникалық және әкімшілік аумағында Коммунистік партиядан кейінгі екінші ауқымды бюрократиялы аппаратқа айналды. Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің бастапқыда әр мекемеде, кәсіпорында бастауыш ұйымдары құрылып, кейінгі жылдары әр мемлекеттік, азаматтық, әскери, қоғамдық мекемеде ашық өкілі және құпия ақпарат берушісі болды [7]. Кеңес Одағында ақпаратты қорғау жөніндегі негізгі шешімдер алдымен партиялық деңгейде қабылданып, содан соң мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылды. Коммунистік партия өз аппараты мен мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіру жолымен партиялық-мемлекеттік басқаруды іс жүзіне асырды [8, 9].

Зерттеу объектісінің өзіндік ерекшелігі жүйелік тұрғыдан құпия құжаттардың деректік құндылығын айқындаумен байланысты. Әр тарихи дерек белгілі бір құжаттар жүйесінде қалыптасады. Жүйеде құжаттардың ақпараты өзінің пайда болуынан бастап ретроспективтік ақпаратқа айналуына дейін «өмірлік цикл» жүйесінен өтеді. Бұл тарихи үрдістерді «тарихи жүйе» ретінде қарастыруға мүмкіндік берсе, сонымен бірге құжаттану, архивтану және деректану тұрғысынан тарихилық принципті басшылыққа ала отырып, құпия іс жүргізудің ұйымдастырылуы және барысы ашып көрсетілді.

Мақаланы дайындау барысында Қазақстанның кеңестік басқару жүйесіндегі құпия іс жүргізуді тарихи ретроспективада сараланып, проблемалық, тарихилық, объективтілік сияқты ғылыми таным принциптері мен жүйелеу, контент-талдау, сыни-талдау әдістері қолданылды. Зерттеу мәселесін жүйелі тұрғыдан және тарихи объективтілік принципі негізінде жазуға басымдық берілгенімен, оның ғылымның белгілі бір құндылықтар жүйесімен, идеологиямен тығыз байланысты екендігі назардан тыс қалған жоқ. Себебі идеологияланған кеңестік қоғамда ортақ іс жүргізу мәселесі бір жақты зерттеліп, ал құпия іс жүргізу арнайы зерттеу объектісіне алынбай, объективті емес тұжырымдар жасалды.

Нәтижелері және талқылау

Кеңестік басқару жүйесінің саяси сипат алуының бір көрінісі 1923 жылы құрылған Орталық бақылау комиссиясының Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариатымен бірігуінде еді. Бірі партиялық жұмысқа, екіншісі кеңестік жұмысқа жауапты құдіретті екі мекеменің қызметі үйлестіріліп, бір бағыттың арнасына түсті. Тұйықтала түскен кеңестік басқару жүйесінде құпия іс жүргізудің рөліне үлкен мән беріліп, нақты шаралар қолға алынды. 1924 жылы басталған іс жүргізуді құпиялау шаралары саяси бағдарға бет бұрған кеңестік биліктің саясатымен үйлесімді сипатта болды. Кез келген құжат басқару аппараты жұмыстың барысын, нәтижесін көрсетеді, сондықтан кеңестік басқару аппаратының жұмысы құжатталған ақпаратқа негізделді. Осыған орай құжаттарды дайындау және тапсырманы тиянақты орындаудың бірден-бір талабы іс жүргізудің дұрыс ұйымдастырылуына тікелей байланысты болды. Демек құпия құжаттармен жұмысты ұйымдастырудың маңыздылығы өз-өзінен айқын еді.

Құпия іс жүргізуді ұйымдастыру және қадағалау міндеті мемлекеттік саяси басқарманың Арнайы бөлімінде шоғырланды. Ал барлық мемлекеттік мекемелерде бұл міндетті орындау үшін құпия бөлімдер немесе бөлімшелер құрылды. Мысалы, одақтық дәрежедегі мекемелерде, атап айтқанда, Бүкілресейлік халық шаруашылығы кеңесінде, Сыртқы істер, Еңбек, Темір жол және байланыс халық комиссариаттарында құпия бөлімдері жұмыс істеді. Республикалық халық комиссариаттарында, кейінгі жылдары министрліктерде және басқармаларда құпия бөлімшелер (*бұдан әрі* — құпия бөлімдер. *Авт.*) ұйымдастырылды [4].

Құпия бөлімдердің жұмысын ұйымдастыру мен жұмыс тәртібіне келсек, олардың жұмысына бөлім не бөлімше меңгерушісі жауапты болды [10; 21-24]. Бөлім меңгерушісі аса маңызды жауапкершілікке және кең құзыретке ие болды. Мысалы, меңгеруші жөнелтілетін құпия құжаттардың мазмұнына жауапты және олардың көшірмелерін өзі ғана сақтайды. Құпия құжаттарды пайдалануға рұқсаты бар адамға, мекеме басшысына арнайы журналда қолхат жазғызып береді және берілген құжаттардың жұмыс күні соңында қайтарылуын қадағалайды. Құпия құжаттармен жұмыс ережелері бұзылған жағдайда ол туралы Біріккен мемлекеттік саяси басқармаға лезде хабарлап отырды. Бөгде адамдарға құпия бөлімге кіруге мүлдем рұқсат етілмеді. Бөлім меңгерушісі арнайы рұқсаты жоқ адамға құпия іс жүргізуді өткізген жағдайда «істерді заңсыз бергені үшін» деген айыппен сот үкімінсіз мекеме басшысымен бірге жауапқа тартылатын.

Құпия құжаттармен жұмыс жүргізу мәселесіне тоқталсақ, құжаттарды қабылдау және жөнелтудің тәртібі арнайы нұсқаулықпен бекітілді. Құпия құжаттар құлыпталатын жабық шкафтарда сақталып, құжатты басқа жұмыс бөлмелеріне шығарып беруге мүлдем жол берілмеді [10; 21-24]. Істерді қабылдау және өткізу де қатаң түрде нұсқаулыққа сәйкес актімен ресімделіп отырды. Нұсқаулықтан ауытқу орын алып, жұмыс тәртібі бұзылған жағдайда құпия істерді акт бойынша тапсырмаған адам оны қабылдаушы адаммен бірдей жауапқа тартылатын. Жалпы, әр деңгейдегі мекемелердегі құпия құжаттармен жұмыс жасаудың өзіндік ерекшеліктері болды. Мысалы, 1924 жылы 19 тамызда РКП(б) Орталық комитеті өз қызметінде жасалатын құпия құжаттарды пайдалану тәртібін қаулымен бекітеді. Оған сәйкес конспиративтік құжаттарды қабылдап алушы адам, егер Орталық комитеттің және облыстық комитеттің арнайы рұқсаты болмаса ешкімге беруге және лауазымына қарамастан ешкімді құжаттармен таныстыруға құқы болмады [11; 2]. Сонымен бірге құпия бөлім меңгерушілері көшірме-көбейту жасау аппараттарын — ротаторлар, стеклографтарды тиімді пайдалануды қадағалап отырды.

Жұмысқа қажетті аппаратты сатып алуға рұқсат құпия бөлім меңгерушісіне ғана берілді [12; 10]. Құпия құжаттармен жұмыс жасайтын жауапты адам еңбек демалысына немесе іссапарға кетер алдында барлық құжаттарды және істерді акт бойынша екінші жауапты адамға өткізуге міндеттелді.

Құпия құжаттарды тасымалдау мәселесін қарастырсақ, 1929 жылғы 1 ақпаннан бастап Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың жанында фельдъегер корпусы және оның филиалдары ашылды. Олар құпия құжаттар салынған конверттерді тасымалдауға жауапты болды. Конвертте құжатты алушы, оның мекенжайы, құжаттың нөмірі және құжатты жіберуші көрсетіледі. Конверттің жоғарғы оң жақ бұрышында «жария етуге жатпайды» жазбасы жазылып, тиісті литер (К, В, А) қойылып, мекеменің мөрімен қол қойылып куәландырылады. Әр литер белгісінің мәні бар. Мысалы, «К» литері «жеке өз қолына», «А» литері жылдам жөнелтілетін аса құпия құжат, «В» литері жылдам жеткізілетін құжаттарға қойылды [4]. Конверттердің желіммен жабылатын тұсына мастикалық мөр қою міндетті болды. «Жария етуге жатпайды» белгісі бар конверттерді жөнелту құны онда қойылған литерге сәйкес анықталып отырды [13; 2]. Кеңес Одағы көлемінде құпия құжаттарды жеткізу фельдъегерер корпусымен қатар Почта және телеграф халық комиссариатының арнайы почта қызметімен де жүзеге асырылды. Шетелге құпия құжаттар Сыртқы істер халық комиссариатының дипломатиялық бөлімшесі арқылы жөнелтіліп отырды [11; 4].

Осылайша, құпия құжаттардың құрамы қалай анықталды және олар қандай мәліметтерді қамтыды деген сауал туындайды. 1926 жылы Одақтық жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариаты құпия мәліметтердің нақтыланған алғашқы тізімін әзірлейді. Бұл мәліметтер мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатындағы стратегиялық маңызды міндеттерге қатысты болды. Құпия мәліметтер тізімі бес тараудан тұратын «аса құпия», «құпия» және «жария етуге жатпайды» деген топтарға бөлінген. Негізгі әскери, қаржы-экономикалық және саяси құпия мәліметтердің тізімі осы үш топқа сәйкес түрлі санатқа жатқызылды. Мысалы, әскери мәліметтер «аса құпия» және «құпия» белгісімен, қаржы-экономикалық мәліметтер «құпия» және «жария етуге жатпайды» белгілермен, саяси мәліметтердің құпиялық деңгейі ерекше қағидаларға сәйкес бекітілді [11; 5-10]. Мұның өзі құпияланған мәліметтер бойынша құпия құжаттардың түрлерін анықтауға және құжаттардың жүйе ретінде дамуын көрсетуге мүмкіндік береді. Қазіргі таңда дәстүрлі іс жүргізуде қалыптасқан ұйымдастыру, басқару, есеп-қисап, есеп жүргізу және тексеріс, халықтың көшіп-қонуы, еңбек қатынастары бойынша құжат жүйелерінің қалыптасуы кеңестік кезеңнен бастау алады. Осыған орай құпия құжаттардың сала бойынша жүйелерінің қалыптасуын айқындау да маңызды. Алайда, алғашқы кеңестік жылдары қалыптасқан құпия құжаттардың бірізді жүйесін, нақты түрлерін айқындау мүмкін болмай отыр. Бұл мәселе отандық архивтану ғылымы үшін де маңызды шешім болар еді.

Сонымен, алғашқы қарастыратын құпия әскери мәліметтер «аса құпия» және «құпия» деп екі топқа бөлінген. Аса құпия әскери мәліметтердің саны жиырма алты. Олардың маңыздылары төмендегідей:

- әскерді және елді мобилизацияға дайындау жөніндегі өкімдер мен хат-хабарлар;
- барлық бөлімдердің, салалардың, жекелеген кәсіпорындар мен мекемелердің мобилизациялау кестелері мен жоспарлары, мобилизациялау жоспарымен байланысты өнеркәсіптің өндірістік мүмкіндіктері туралы мәліметтер;
- мобилизациялау кестесі мен негізгі нұсқаулар («себептері») және мобилизациялау жоспарларын әзірлеу бойынша барлық материалдар мен хат-хабарлар, сондай-ақ мобилизациялаудың ортақ жүйесін қандай да бір деңгейде көрсететін мобилизациялау хат-хабарлары;
- мобилизациялау кезінде әскери бөлімшелерді орналастыру жөнінде схеманы және хат-хабарларды қалыптастыруды тарату;
- соғыс бола қалған жағдайда әскерлерді бөлуге арналған тұрғын үй кестесі;
- соғысты жүргізуге берілген несиелер және соғыстың бірінші кезеңіне арналған сметалар;
- эвакуация жоспарлары, оларға арналған материалдар және оларды әзірлеу бойынша хат-хабарлар;
- мобилизациялау органдары жұмысының сипаттамасы;
- елдің әскери-инженерлік, әуе және әскери-химиялық дайындығының мәселелері;
- шабуылдау және қорғанудың химиялық құралдары және әуе шабуылынан қорғану құралдары туралы;
- ерекше маңызды өнертапқыштар мен ұсыныстар;
- өнертапқыштар бойынша аса құпия сипаттағы жаңа қару заттарына тәжірибелік тапсырыстар;
- жаңа қару заттарының сипаттамалары, сызбалары және сметалары;

- түсіндірме жазбасы бар соғыс жағдайындағы пойыздардың қозғалыс кестелері мен тізімдері, сондай-ақ тасымалдау жөнінде келісімдер;
 - әскери бөлімдердің ыдырауын сипаттайтын саяси және моральдық жағдайындағы жаппай келеңсіз құбылыстар туралы мәліметтер [11; 5-10].

Құпия әскери мәліметтердің саны жиырма бір және олардың маңызды түрлері:

- мобилизациялау органдарын ұйымдастыру және олар жөнінде қағидалар;
- шетелде мүліктерге тапсырыс беру туралы хат-хабарлар;
- әскери зауыттардың өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету жағдайы туралы;
- түрлі масштабта әзірленген әскери-топографиялық карталар;
- әскери кемелерді дайындау және кемелерді жөндеу мәселелері;
- шетелде тұратын Кеңес Одағы азаматтарын шақырту жөнінде хат-хабарлар;
- қарулы күштерге қажетті өнімдерді дайындаумен айналысатын азаматтық зауыттардың фотосуреттері мен жоспарлары.

Құпия қаржы-экономикалық мәліметтер жоспарлар, хат-хабарлар, келісімдер, конвенциялар, шарттар, есептер және сметалар тәрізді құжаттарда көрініс табады. Оларға барлығы жиырма алты құпия қаржы-экономикалық мәлімет жатқызылған және олардың құрамында:

- жеке тауарларды экспорттау жоспарлары;
- арнайы импорт жөнінде хат-хабарлар;
- импортты тұтастай алғанда және жеке тапсырыс пен сатып алулар жоспары, әскерге қажетті жылқыларға, әскери өнеркәсіп пен әуе трест үшін сатып алынатын өнімдер;
- сауда, кеден, арнаулы, құқық, санитарлық келісімдер, конвенциялар мен шарттар;
- экспортқа жататын тауарлардың сапасы туралы жағымсыз мәліметтер;
- шетелдік органдардың өз жұмысын ұйымдастыру формалары, көздеп отырған қызметінің сипаты мен аясы туралы нұсқаулары бар есептер;
- валюталық жоспарлар;
- Кеңес Одағының халықаралық есеп айырысулар мен шетелдік займдар туралы хат-хабарлары;
- валюта және қор нарығын реттеу жөнінде нақты жедел іс-шаралар туралы хат-хабарлар;
- Орталық атқару комитетінің, Халық комиссарлар кеңесінің, Сыртқы істер және Әскери теңіз халық комиссариаттарының, Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың құпия сметалары бар.

Жария етуге жатпайтын қаржы-экономикалық мәліметтердің саны тоғыз және олар келесі құжат түрлерін қамтиды:

- экспорт-импорт жоспарларының әзірлеу материалдары;
- шетелдік капиталдың қатысуымен акционерлік қоғамдарды құруға дайындық;
- платина және сирек металдардың жаңа игеру орындары туралы;
- экспортталатын тауарлардың калькуляциясы;
- валюта және қор нарығындағы келеңсіз жағдайлар туралы хат-хабарлар [11; 5-10].

Сондай-ақ саяси мәселелер төрт топқа – *«ерекше жағдайларға сәйкес», «аса құпия», «құпия», «жария етуге жатпайды»* деп бөлінген.

«Ерекше жағдайларға сәйкес» мәліметтер тобында партия органдарымен хат-хабарлар және басқа конспиративтік құжаттар болса, *«аса құпия»* тобы алты түрлі мәліметті қамтиды. Олардың бірқатары мыналар:

- Біріккен мемлекеттік саяси басқарма және басқа қадағалау органдарының ақпараттық қорытынды мәліметтері мен шолулары;
- антикеңестік партиялар мен топшылдардың қызметі және олармен күрес туралы ақпарат және материалдар;
- шет мемлекеттермен құпия келісімдер және оларды жасасу, орындау жөнінде хат-хабарлар;
- арнаулы ведомстволардың бағыты бойынша шетелде жұмыс жасайтын адамдар мен штат туралы мәселелер;
- құпия экспедицияларды дайындау және жүзеге асыру және олар жөнінде хат-хабарлар.

Құпия саяси мәліметтердің саны бес және олардың түрлері төмендегідей:

- шет мемлекеттермен құпия емес саяси шарттарды, келісімдерді жасау немесе өзгерістер енгізуді дайындау;
- шекаралық аймақта көрші мемлекеттер тарапынан шекаралық жанжалдар дайындауы туралы мәліметтер;

- ақ эмиграцияға және олардың азаматтығын қалпына келтіру мәселесіне қатысты үкімет саясатының принциптерін өзгерту туралы хат-хабарлар;
- Кеңес Одағына келуге тыйым салынған адамдар туралы мәліметтер;
- ерекше тәртіпте визалар беру туралы хат-хабарлар.

Кеңес Одағында ашық саудаға рұқсат етілмеген ақ гвардияшылдар мен шетел әдебиеті де (кітаптар мен газеттер) «жария етуге жатпайтын» мәліметтерге жатқызылды [11; 5-10].

Мемлекеттік шифрлер, шифрленген және шифрленбеген хат-хабарлар «аса құпия» мәліметтерді құрады. Ал, жеке құрам бойынша мінездемелер, аттестациялық материалдар және осы тізімде құпия деп көрсетілмеген тексерістер мен ревизиялардың материалдары «жария етуге жатпайтын» мәліметтерге жатқызылды.

Берілген құпия мәліметтердің түрлерін талдау оларды түрлері бойынша топтап, құжат жүйелерін қалыптастыру үшін қажет. Әр мәлімет нақты құжаттың функциясы бойынша құжат жүйелеріне жатқызылады. Мәселен, құпия әскери мәліметтерді қамтитын кең тараған құжат түрлері — хат-хабарлар, мәліметтер, жоспарлар, сметалар, үй кестесі, карталар, тапсырыстар, ұсыныстар, келісімдер және фотосуреттер. Құпия қаржы-экономикалық мәліметтер жоспарлар, хат-хабарлар, келісімдер, конвенциялар, шарттар, есептер және сметалар тәрізді құжаттарда көрініс табады. Міне, анықталған құжат түрлері құпия құжат жүйелерінің құрамын анықтауға, ал өз кезегінде ол құжаттың мазмұнын айқындауға ықпал етеді. Жалпы, құпия құжаттардың бірізді жүйелерінің қалыптасуы және дамуы мәселелері дәстүрлі іс жүргізумен салыстырғанда әлі зерттелмеген. Барлық кеңестік құпия мекемелердің қызметінде қалыптасқан құжаттардың пайда болуы, дамуы және оларды дайындаудың әдістемесі жасалуы қажет. Іс жүргізудің әдістемесі оның жылдар бойы жинақтаған тәжірибесіне және қалыптасқан дәстүрлері мен белгілі нормаларына сүйенеді. Осы ретте құпия құжаттармен жұмыс жасау тәртібі дәстүрлі іс жүргізуді ұйымдастыру тәртібіне ұқсас келеді. Құжат жобасын дайындау, құжатқа қол қою, оны тіркеу және орындалуын бақылау, орындалған құжаттарды сақтауға дайындау және өткізу іс қағаздарымен жасалатын жұмыстың негізгі түрлері. Сондықтан, жалпы құжаттарды дайындауға қойылатын талаптар құпия және құпия емес құжаттарға ұқсас болып келеді. Мәселен, алғашқы кеңестік басқару жүйесін ретке келтірумен қатар құжаттарды дайындауға да көңіл бөлініп, Халық Комиссарлар Кеңесінің 1918 жылы 2 наурыздағы «Мемлекеттік мекемелердің бланк формасы туралы» қаулысына сәйкес құжаттарды бланкте ресімдеу тәртібі бекітіліп, құжаттарды бланкілерде дайындаудың ортақ тәртібі қалыптасты.

Құжат түрлерін бір ізге түсіру (біріздеу) және ықшамдау дәстүрлі іс жүргізу де және құпия іс жүргізуге де ортақ әдіс. Басқару шешімдерін бекітетін құжаттар ортақ басқару ісін жетілдіруге бағытталатынын ескерсек, оның ұйымдастыру-ғылыми негізі жасалуы тиіс. 1920 жылдары еңбекті ғылыми ұйымдастыру іс жүргізу саласын да қамтыды. Әр құжатты дайындау бұл тек техникалық жұмысты орындау ғана емес, құжат мазмұны ақпаратының сапасын қамтамасыз етуді де білдіреді. Осындай маңызды мәселелермен айналысатын институттар және лабораториялар жүйесі құрылды. 1922 жылы КСРО Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариатының жалпы басқармасы қарамағында Әкімшілік техникасы секциясынан және Іс жүргізу секциясынан тұратын нормалау бөлімі ашылады. Іс жүргізу секциясы арнайы партия және мемлекеттік аппараттың іс жүргізу қызметінің құрылымын жетілдірумен, орындалуын бақылауды тиімді ұйымдастырумен және жеке басқару қызметкерлеріне арналған жұмыс нормаларын әзірлеумен айналысты. Мұның өзі құпия құжаттармен жұмысқа мемлекеттік маңызды іс ретінде үлкен мән берілгенін көрсетеді. Сонымен бірге кеңестік басқару ісін жетілдіруге бағытталған ортақ мемлекеттік маңызды шаралар да қолға алынды. Ал 1923 жылы еңбекті ғылыми ұйымдастыру жұмыстарын үйлестіру үшін өндірісті, басқаруды, еңбекті ғылыми ұйымдастыру кеңесі құрылды. 1925-1926 жылдары құрылған Құрылысты ұйымдастыру мекемесі және Мемлекеттік басқару техникасы институты бір-бірімен тығыз байланыста жұмыс істей бастайды. Құрылысты ұйымдастыру мекемесі кеңсе жиһаздарының, құрал-жабдықтар мен техника құралдарының үлгілерін әзірлеумен айналысса, Мемлекеттік басқару техникасы институты басқару саласындағы теориялық зерттеулермен айналысты. Расында, бұл шаралар іс жүргізудің теориялық мектебі негізінің қалануына, басқару жүйесін жетілдіруге, еңбекті ғылыми ұйымдастыруға, іс жүргізу тәртібін күшейтуге оң ықпал етті. Дегенмен, әкімшілік-командалық жүйенің орнығуы құжаттармен жұмыс жасауға және оларды саяси, идеология мақсаттарында пайдалануға саяси сипат бере бастауы бұл шараларды тоқтатты. Қоғамның барлық саласында міндеттерді «мобилизация» тәртібінде ұйымдастыру қолға алынып, тиісті қажетті нұсқаулықтар әзірленді. Мәселен, белгілі партияны жат элементтерден тазалау жұмыстарын «мобилизация» тәртібінде ұйымдастыруда «Біріккен мемлекеттік

саяси басқарманың, Шекара қызметі мен ішкі әскерлерінің партиялық ұйымдарын тазалауды және тексеруді өткізу тәртібі туралы арнайы нұсқаулық» басшылыққа алынды. Біртіндеп құпия құжаттармен жұмысты ұйымдастыру «құпия-мобилизация іс жүргізу» деп өзгереді [13; 15].

Әйтсе де, 1920-шы жылдары әлі де құпия мәліметтерді жария етуге болмайтыны жөнінде басшылыққа алатын нұсқаулар жеткіліксіз еді. Қазақстан бойынша Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың Өкілетті өкілінің бастығы Каширин 1925 жылы 4 қаңтарда № 4247/2 БКП(б) ОБК төрағасы Панинге хат жолдайды. Онда бірқатар мекемелердің, атап айтқанда, «Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың Өкілетті өкілі — Ішкі сауда, Жер шаруашылығы, Ішкі істер халық комиссариаттарына, Қазақ бюросына, Бүкілресейлік кәсіподақтардың орталық кеңесіне және басқа да мекемелерге жолданған ақпараттық хаттардың мазмұны жария болып отырғаны көрсетіледі. Мекемелер орталықтан жіберілген материалдарды сілтеме ретінде көрсетіп, жергілікті мекемелерге жіберіп отырған. «Аса құпия» дереккөздерден алынатын мұндай мәліметтер республикалық мекемелер басшыларына күнделікті жұмысында бағдар үшін жіберілетінін және оларды қатаң құпия сақтау тиісті екенін жеткізеді [14; 12]. Сондай-ақ, құпия құжаттармен алмасу ісінде жұмысты жүргізудің өз деңгейінде, әсіресе, жергілікті жерлерде оларға жауапты адамдардың міндеттерін нақтылау және жұмыс орнын қажетті құралдармен жабдықтау мәселелерінің талапқа сай еместігі анықталады. Мәселен, Ресей Жұмысшы-шаруа инспекциясын халық комиссариатының 1926 жылы 28 желтоқсанда құпия-мобилизация құжаттармен жұмыс жасау тәртібі туралы № 24/с құпия циркулярын жолдайды. Жұмысшы-шаруа инспекциясының барлық жергілікті мекемелеріне жолданған бұл циркулярға РКФСР ЖШИ Халық комиссарының орынбасары Пастухов, Алқаның жауапты хатшысы Хилобокова қол қойып, БКП(б) Орталық бақылау комиссиясының хатшысы растайды [11; 2]. Жергілікті жұмысшы-шаруа инспекциясының мекемелері құпия-мобилизация құжаттармен жұмыс жүргізудің негізгі талаптарын бұлжытпай орындауға міндеттеледі. Нәтижесінде құпия-мобилизация құжаттармен жұмыс жасайтын жауапты адамдардың саны азайтылады.

Құпия іс жүргізудің ұйымдастырылуы мен оны жүргізу міндетін құпия бөлімшелер қалай орындады? Осы ретте құпия бөлімшелердің жұмысын тексеруді кім және қалай жүргізді деген сауалдардың қойылуы орынды. Аса мән беретін жайт, 1921 жылы құрылған Жұмысшы-шаруа инспекциясының халық комиссариаты мемлекеттік аппаратты жетілдіру шараларын қолға алды. Аталмыш шара аясында жүргізілген кеңестік аппаратты тазалау және тазарту, үнемдеу оң нәтиже бермеді. Қайталауларға жол беріліп, партиялық және кеңестік жұмыстың бір арнаға тоғысуы біртіндеп бюрократиялық жүйенің қалыптасуына әкелді. Мекемелерде қаржы сметасы бойынша дұрыс жұмсалудың, партия мүшелерінің нақты есебін жүргізуді, кеңсе жұмысын реттеуді қатаң бақылауға алып, жиі тексерістер жүргізіледі [15, 44]. 1926 жылдың басынан бастап құпия бөлімшелердің жұмысын тексеру басталады. Тексерісті Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың Өкілетті өкілі растаған куәлік негізінде партия қызметкері жүргізіп, оның нәтижесін актімен растап отырды. Мысалы, Посаженниковке 1926 жылғы 27 қаңтарда Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың Өкілетті өкілінің № 9125/4 берген куәлігі негізінде құпия іс жүргізуді тексеру құқы берілген [16; 7]. Осы жылдың 27 қаңтар және 18 ақпан аралығында барлығы он төрт республикалық мекеме тексерілген. Қазақ сауда, Қазақ КСР Орталық іздеу басқармасы, Байланыс округі басқармасы, Қызылорда Почта-Телеграф конторасы, «Центрспирт» өкілетті басқармасы, Қазақ ауыл шаруашылық одағы, Қазақ Өлкелік одағы, «Казхлебторг», «Казмясопродукт» мекемелерінде, Ішкі істер халық комиссариатында тексерісті Посаженников, ал Жер шаруашылығы, Қаржы халық, Халық ағарту комиссариаттарында, Қазақ халық шаруашылығы орталық кеңесінде Р. Жалудь жүргізген. Тексеріс барысында не анықталды және оның нәтижелері не берді?

Байланыс округі басқармасында тексеріс барысында анықталған жайттар мынадай еді. Құпия құжаттармен жұмысқа жауапты адам болмаған, оны басқарма хатшысы, партия мүшелігінде жоқ Лебедев жүргізген. Құпия құжаттардың сақталуын қамтамасыз етуге еш жағдай жасалмаған. Жауапты адамдарға бақылау жоқ, архивтің жай-күйі мен сақталуы да талапқа сай болмаған. Тексеріс нәтижесінде жауапты адамдарға өте сақ болу шараларын күшейтуге баса назар аудару, архив істерін қалыпқа келтіру, арнайы тізімдеме жасау, құпия құжаттарды секретариаттың жалпы істерінен бөлек сақтап, бөгде адамдардың қолжетімділігіне жол бермеу қажеттігі ұсынылады [16; 7-8]. Құжаттарды машинаға теру кезінде сақтық шаралары сақталмағаны да анықталады. Құпия бөлімшенің бөлмесі талапқа сай болмай, секретариатқа немесе бастыққа келетін кез келген қызметкер және бөтен адамдардың барлығы еркін кіре алатын болған. Істердің сақталуы талапқа сай болмағаны да анықталған [16; 7].

Басқа мекемелердегі тексеріс нәтижелеріне шолу жасау нені көрсетті? Қазақ сауда (Казторг) мекемесінде құпия құжаттармен жұмыс және сақтау жөніндегі нұсқаулық болмаған. 1925 жылы партия

мүшесі Стариков жауапты хатшы қызметін атқарады. Казторг басқарма басшысы коммунист болмағандықтан, бұл міндет басқа коммунистке тапсырылады. Құпия хаттарды дайындау дұрыс сақталған, яғни машинкаға басылып, конвертеліп, каучук мөрмен, ал аса құпия құжаттар сургуч мөрмен куәландырылады [16; 10]. Ішкі істер халық комиссариатында кеңсе бастығы Елеуменов және Құпия бөлімше меңгерушісі Ишкованың қатысуымен тексеріс нәтижесінде мына жайттар анықталған. Мекемеде құпия құжаттардың «К» тобынан басқа құжаттарды құпия бөлімше меңгерушісі тіркеу журналына тіркеп, халық комиссарына немесе Орталық әкімшілік басқарма бастығына хабарлап отырған. 1921-1923 жылдары құжаттардың істер тізімдемесі жасалмаған. Жауапты адамдардың барлығы сенімді, мемлекеттік құпияны сақтау тәртібін бұзбаған. Барлық істер мен кітаптар арнайы бөлмеде құлыпталатын шкафта сақталады [16; 4]. Қазақ КСР Орталық іздеу басқармасында құпия құжаттарға жауапты адамның болмауы және бұл іске бүкіл штаттың, атап айтқанда, аға инспектор, ғылыми-техникалық бөлім меңгерушісі, іс жүргізуші, тіркеушінің қатысуы бары анықталған. Құпия құжаттар ортақ кеңсе арқылы өтеді. Арнайы ғимараттың жоқтығына байланысты қауіпсіздік мәселесіне, құпия құжаттардың сақталуын қамтамасыз етуге көңіл бөлу ұсынылады [16; 9]. Қаржы және Жер шаруашылығы халық комиссариаттарында тексеріс нәтижесі бойынша алғашқысында құпия бөлімше меңгерушісінің басшылығымен құжаттармен жұмыс жүргізу өз дәрежесінде ұйымдастырылған. Ал Жер шаруашылығы халық комиссариатында құпия құжаттардың орындалуын бақылау іс жүзінде жолға қойылмағаны анықталады. Құжаттарға тізімдеме жасалмаған, нөмірленбеген, түптелмеген және мөр соғылмаған. Осындай кемшін тұстары анықталған құпия іс жүргізуді ұйымдастыру жөнінде мынадай ортақ қорытынды жасалады:

- жоғары тұрған органнан құпия іс жүргізу жөніндегі нұсқаулықты сұрату,
- істер тізімдемесін жасау,
- құпия құжаттардың орындалуын бақылау,
- алдыңғы жылдардың істерін ретке келтіру,
- алдыңғы және ағымдық жылдың ішкі, шығыс журналдарын нөмірлеу,

- түптеу жұмыстарын орындау. Сонымен қатар мүмкіндігінше темір сандық алу, болмағанда қолда бар шкафты мөрмен бекітіп жабық ұстау ұсынылады [16; 13-23].

Бірқатар мекемелерде, оның ішінде, Қызылорда Пochта-телеграф конторасында, Халық ағарту халық комиссариатында, Қазақ Халық шаруашылығының орталық кеңсесінде, Қазақ ауыл шаруашылық одағында, Қазақ өлкелік одағында және «Казхлебторг», «Казмясопродукт», «Центрспирт» мекемелерінде құпия іс жүргізудің жайы қанағаттанарлық деп танылып, бірқатар ұсыныстар беріледі. Құжаттармен жұмыс жасау талаптарын қатаң сақтаумен бірге жауапты адамдарды қатаң есепке алу қажеттігі ұсынылады [16; 25-28]. Сонымен, 1926 жылғы тексеріс нәтижесі құпия құжаттармен жұмысты күшейтуге баса мән беріп, жауапкершілікті арттыруды көздейді. 1922 жылғы РКФСР Қылмыстық кодексінің 66-бабына сәйкес «Мемлекеттік құпия құрайтын мәліметтермен бөлісу, оларды хабарлау немесе жинау тәртізді тыңшылық әрекеттерге қатысқан» жағдайда, кінәлі адамның барлық мүлкі тәркіленіп, ең жоғарғы жаза қолдану көзделеді. Кейінгі жылдары, нақты 1947 жылғы 8 маусымдағы КСРО Министрлер кеңесінің № 2009 қаулысы бойынша мемлекеттік құпия құрайтын мәліметтер саны әскери, экономикалық, әскери емес және басқа да сипаттағы мәліметтермен толықтырылады. Барлығының жалпы саны он үш мәлімет қосымша мемлекеттік құпия құрайтын мәліметтерге жатқызылады [17]. Бұл мәліметтерді жариялаған және кінәлі деп табылған адамдардың ісі Әскери трибуналда қаралып, кемі бес жылдан жиырма жылға дейін еңбек түзету лагерлеріне қамау жазасы қолданылады. Мұндай қатаң жазаны қолдану осы жылдың 9 маусымдағы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарғысымен бекітіледі [18].

Қорытынды

Кеңестік биліктің үстем құрған алғашқы жылдарында-ақ мемлекеттік құпияны сақтау шаралары қолға алынды. Мемлекеттің маңызды стратегиялық әскери және қаржы салаларында мемлекеттік құпия мәліметтердің түрлері анықталып, оларды сақтау және жұмыс жүргізу тәртібі ерекше нұсқаулықпен бекітілді. «Аса құпия», «құпия» және «жария етуге жатпайды» топтарына бөлінген құпия құжаттар ішкі түр бойынша да бөлінді. Құпия құжаттармен жұмысты жүргізу дәстүрлі іс жүргізуден бөлек ұйымдастырылып, арнайы бөлімдерге жүктелді. Бұл бөлімдердің жұмысы арнайы органдардың қатаң бақылауына алынып, өзара ақпаратпен алмасу және оны жеткізудің де ерекше тәртібі қалыптасты. Құпия бөлімшелер Мемлекеттік саяси басқарма органдарының бақылауына алынды. Мемлекет ішінде Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың жанында фельдъегер корпусы және оның филиалдары

құпия құжаттарды тасымалдауға жауапты болса, Сыртқы істер халық комиссариатының Дипломатиялық бөлімшесі шетелге жолданатын құпия құжаттардың тасымалына жауапты болды. Кеңестік-партиялық диктатураның үстемдігі күшейген сайын құпия мәліметтер құрайтын құжаттармен жұмыстарға қойылатын талаптар да күшейтілді. Партиялық және кеңестік мекемелердің жұмыс жағдайын, оның ішінде құжаттармен жұмыс жасайтын кеңсе жұмысын реттеу қатаң бақылауға алынып, жиі тексерістер жүргізілді. Тексерістер нәтижесінде бірқатар орталық мекемелерде құпия құжаттармен жұмыстың кемшіліктері, атап айтқанда, құпия құжаттармен орындалатын процедуралары мен олардың орындалуын бақылау іс жүзінде жолға қойылмағаны анықталады. Құпия іс жүргізу нұсқаулығын басшылыққа алмай өрескел қателіктерге жол берген кінәлі адамдар қатаң партиялық-әкімшілік жауапкершілікке, ал қасақана бұзған жағдайда сот үкімінсіз қылмыстық жауапкершілікке тартылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гессен В.М. Вопросы местного управления [Электронный ресурс] / В.М. Гессен. — СПб.: Типо-литография А.Е. Ландау, 1904. — 98 с. — Режим доступа: <http://constitution.garant.ru/science-work/pre-revolutionar/5167418/>.
- 2 Грациози А. Новые архивные документы советской эпохи: источниковедческая критика / А. Грациози // Отечественные записки. — 2008. — № 4. — С. 253–275.
- 3 Деген Р. Советские и российские архивы на страницах «Archeiona» — старейшего польского журнала по архивному делу / Р. Деген // Документальное наследие и историческая наука: материалы Уральского историко-архивного форума (11–12 сентября 2020 г.). — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2020. — С. 524–537.
- 4 Тарасюк А.Я. Инструкция по ведению секретного делопроизводства и хранению секретной переписки в органах переселения как источник по истории становления тоталитарного режима (1920–1930 гг.) / А.Я. Тарасюк // Документ. Архив. История. Современность: материалы IV Междунар. науч.-практ. конф. (1–4 ноября 2012 г.). — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2012. — С. 93–97.
- 5 Давлетханова Н.А. Законодательство СССР и России в области защиты информации / Н.А. Давлетханова // Документ. Архив. История. Современность: материалы VI Междунар. науч.-практ. конф. (2–3 декабря 2016 г.). — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. — С. 84–88.
- 6 Иванов Н.В. Организация секретного делопроизводства на территории Чувашской АССР в первый период Великой Отечественной войны / Н.В. Иванов, С.Ю. Михайлова, А.Л. Музыкова // Вестн. Чуваш. ун-та. — 2020. — № 2. — С. 36–43.
- 7 Yasmann V. The KGB Documents and the Soviet Collapse: Part II / V. Yasmann, V. Zubok. — 2006. — The National Council for Eurasian and East European Research 910 17th Street, N.W. Suite 300. Washington, D.C.
- 8 Куренков Г.А. Защита военной и государственной тайны в деятельности Главлита в 1944 году / Г.А. Куренков // Ученые записки Петрозаводского университета. — 2019. — № 4. — С. 92–99.
- 9 Батулин П.В. Главный комиссар военной цензуры И.С. Плотников: предпринимательство в государственном строительстве и альтернативы жизненных планов / П.В. Батулин // История книги и цензуры в России. Пятое Блюмовские чтения: материалы V Междунар. науч. конф. (21 мая 2018 года). — СПб.: Культурно-просветительское товарищество, 2019. — С. 115–135.
- 10 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 4. — Д. 636. — Л. 21–24.
- 11 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 1. — Д. 670. — Л. 2–10.
- 12 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 3. — Д. 2. — Л. 10.
- 13 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 1. — Д. 1298. — Л. 2–15.
- 14 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 1. — Д. 651. — Л. 12.
- 15 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 1. — Д. 652. — Л. 44.
- 16 АП РК. — Ф. 719. — Оп. 1. — Д. 643. — Л. 4–28.
- 17 Постановление Совета Министров СССР от 8 июня 1947 г. № 2009 «Об установлении перечня сведений, составляющих Государственную тайну, разглашение которых карается по закону». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&rnd=AZ2hg&base=ESU&n=35936#avSpOfTYdcJrhFpq1>.
- 18 Указ Президиума Верховного Совета СССР от 9 июня 1947 г. «Об ответственности за разглашение Государственной тайны и за утрату документов, содержащих Государственную тайну». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=20057#S7n0PtTonC1RQ9V>

А.С. Ыскак, Г.Б. Жуматай

Секретное делопроизводство в системе советского управления Казахстана (1920–1930 гг.)

В статье на основе тщательного анализа документов Фонда 719 Архива Президента Республики Казахстан исследовано и проанализировано секретное делопроизводство в системе советского управле-

ния Казахстана в 1920–1930-е годы. Роль и значение секретного делопроизводства в системе советского управления, его отличие от традиционного делопроизводства — одна из тем, не взятых в качестве объекта исследования в отечественной гуманитарной науке. Безусловно, секретное делопроизводство, представляя собой сложный процесс, состоит из нескольких этапов, которые включают в себя подготовку секретных документов, организацию их движения и хранения. Вполне естественно, что секретное делопроизводство стало мощной силой в системе советского управления, тесно связанной с крупными политическими, социальными и экономическими преобразованиями в обществе. Секретная информация, касавшаяся стратегических направлений советского государства, таких как военное, финансово-экономическое, политическое развитие, делилась на три категории. Порядок приема и пересылки секретных документов устанавливался специальными инструкциями, организовывались специальные службы. Секретные части находились под строгим контролем Государственного политического управления. Применение чисто следовательского метода при проверке работы секретных частей превратило негласную процедуру в гибкий инструмент замкнутой партийно-советской системы управления. Данная тема, требующая глубокого и всестороннего исследования в междисциплинарном контексте, была осуществлена с помощью анализа доступных секретных документов различного характера, созданных в деятельности советских контрольных органов.

Ключевые слова: секретное делопроизводство, советская система управления, секретные документы, особый отдел, секретный отдел, контрольный орган, конфиденциальность информации.

A.S. Yskak, G.B. Zhumatay

Secret office work in the system of Soviet administration of Kazakhstan (1920–1930)

In the paper secret office work in the system of Soviet administration of Kazakhstan during the 1920s–1930s based on the careful analysis of documents of 719 fund of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan is explored and analyzed. The role and significance of secret office work in the system of Soviet administration, its difference from traditional office work, is one of the topics not taken as an object of research in the national humanitarian sciences. Secret office work, of course, consists of complex processes of several stages, which include preparation of confidential documents, organization of their movement and storage. It was natural for secret office work to become a powerful force in the Soviet administration system, which is closely related to the major political, social, and economic reforms in society. Secret information related to the strategic directions of the Soviet state such as military, financial and economic, political development, was divided into three categories. The procedure for receiving and sending confidential documents was established by special instructions, and special services were organized. The secret units were under strict control of the State Political Administration. The use of the pure inspection method in the inspection of the service turned the secret procedure into a flexible tool of the closed party-soviet management system. This topic that requires research in an interdisciplinary context was carried out with the help of the analysis of accessible classified documents in the service of Soviet control bodies.

Key words: secret office work, Soviet management system, secret documents, special department, secret department, control body, confidentiality of information.

References

- 1 Gessen, V.M. (1904). Voprosy mestnogo upravleniia [Local government issues]. Saint-Petersburg. Retrieved from <http://constitution.garant.ru/science-work/pre-revolutionar/5167418/> [in Russian].
- 2 Gratsiozi, A. (2008). Novye arkhivnye dokumenty sovetskoï epokhi: istochnikovedcheskaia kritika [New archival documents of the Soviet era: source criticism]. *Otechestvennye zapiski — Domestic notes*, 4, 253–275 [in Russian].
- 3 Degen, R. (2020). Sovetskie i rossiiskie arkhivy na stranitsakh «Archeiona» — stareishego polskogo zhurnala po arkhivnomu delu [Soviet and Russian archives on the pages of “Archeiona” — the oldest Polish magazine on archives]. *Uralskii istoriko-arkhivnyi forum (11–12 sentiabria 2020 goda) — Documentary heritage and historical science: materials of Ural Historical and Archival Forum* (September 11–12, 2020). Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 524–537 [in Russian].
- 4 Tarasiuk, A.Ya. (2012). Instruksiiia po vedeniiu sekretnogo deloproizvodstva i khraneniui sekretnoi perepiski v organakh pereseleniia kak istochnik po istorii stanovleniia totalitarnogo rezhima (1920–1930 gg.) [“Instructions for keeping secret records and keeping secret correspondence in the resettlement authorities” as a source on the history of the formation of the totalitarian regime (1920–1930)]. *IV Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia (1–4 noiabria 2012 goda) — Document. Archive. Story. Modernity: materials of the 4th International Scientific and Practical Conference (November 1–4, 2012)*. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 93–97 [in Russian].
- 5 Davletkhanova, N.A. (2016). Zakonodatelstvo SSSR i Rossii v oblasti zashchity informatsii [Legislation of the USSR and Russia in the field of information security]. *VI Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia (2–3 dekabria 2016 goda) — Document. Archive. Story. Modernity: materials of the 4th International Scientific and Practical Conference (December 2–3, 2016)*. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 84–88 [in Russian].
- 6 Ivanov, N.V., Mikhailova, S.Yu., & Muziakova, A.L. (2020). Organizatsiia sekretnogo deloproizvodstva na territorii Chuvashskoi ASSR v pervyi period Velikoi Otechestvennoi voiny [Organization of secret office work on the territory of the Chuvash ASSR in the first period of the Great Patriotic War].

ASSR in the first period of the Great Patriotic War]. *Vestnik Chuvashskogo universiteta — Bulletin of the Chuvash University*, 2, 36–43 [in Russian].

7 Yasmann, V. & Zubok, V. (2006). *The KGB Documents and the Soviet Collapse: Part II*. The National Council for Eurasian and East European Research 910 17th Street, N.W. Suite 300. Washington, D.C.

8 Kurenkov, G.A. (2019). Zashchita voennoi i gosudarstvennoi tainy v deiatelnosti Glavlita v 1944 godu [Protection of military and state secrets in the activities of Glavlit in 1944]. *Uchenye zapiski Petrozavodskogo universiteta — Scientific notes of Petrozavodsk University*, 4, 92–99 [in Russian].

9 Batulin, P.V. (2019). Glavnyi komissar voennoi tsenzury I.S. Plotnikov: predprinimatelstvo v gosudarstvennom stroitelstve i alternativy zhiznennykh planov [Chief Commissar of Military Censorship I.S. Plotnikov: Entrepreneurship in State Construction and Alternatives to Life Plans]. V *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia (21 maia 2018 goda) — History of books and censorship in Russia. Fifth Bloom Readings: materials of the 5th International Scientific Conference (May 21, 2018)*. Saint-Petersburg: Kulturno-prosvetitel'skoe tovarishchestvo, 115–135 [in Russian].

10 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 636. — L. 21–24 [in Russian].

11 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 670. — L. 2–10 [in Russian].

12 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 2. — L. 10 [in Russian].

13 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 1298. — L. 2–15 [in Russian].

14 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 651. — L. 12 [in Russian].

15 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 652. — L. 44 [in Russian].

16 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 719. — Op. 1. — D. 643. — L. 4–28 [in Russian].

17 Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR «Ob ustanovlenii perechnia svedenii, sostavliaiushchikh Gosudarstvennuiu tainu, razglashenie kotorykh karaetsia po zakonu» [Resolution of the Council of Ministers of the USSR “On establishing a list of information constituting State secrets, the disclosure of which is punishable by law”]. Retrieved from <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&rnd=AZ2hg&base=ESU&n=35936#avSpOITydcJrhFpq1> [in Russian].

18 Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR «Ob otvetstvennosti za razglashenie Gosudarstvennoi tainy i za utratu dokumentov, sodержashchikh Gosudarstvennuiu tainu» [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR “On liability for disclosure of state secrets and for the loss of documents containing state secrets”]. Retrieved from <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=20057#S7n0PtTonC1RQ9V> [in Russian].

Information about authors

Yskak, A.S. — Doctor of historical sciences, associate professor of the School of arts and humanities, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan;

Zhumatay, G.B. — Candidate of historical sciences, assistant professor, Narxoz University, Almaty Kazakhstan.